

Pakulski, Jan

Towarzystwo Naukowe w Toruniu po drugiej wojnie światowej (1945-1970)

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 9 (58), 291-308

1973

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zakład Nauk Pomocniczych Historii

Jan Pakulski

TOWARZYSTWO NAUKOWE W TORUNIU
PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ
(1945—1970)

Zarys treści. Reaktywowanie Towarzystwa w 1945 r. Zmiany organizacyjne. Rozwój ilościowy. Badania naukowe. Udział w życiu naukowym kraju. Popularyzacja wiedzy. Działalność wydawnicza.

Literatura o dotychczasowych losach Towarzystwa jest niezbyt bogata. Istnieje jedynie kilka szkicowych opracowań i przyczynków poświęconych niektórym aspektom działalności TNT¹. Brak również jakiegoś syntetycznego ujęcia działalności Towarzystwa po II wojnie światowej. Prowokują do opracowania tego okresu w życiu instytucji zachowane materiały źródłowe i publikowane sprawozdania². Dobrze się stało że z okazji zbliżającego się stulecia powstania TNT podjęto prace nad monograficznym opracowaniem dziejów Towarzystwa i najwybitniejszych jego przedstawicieli. Stąd nie ma potrzeby kreślenia tu pełnej sylwetki instytucji i zamiarem autora jest omówienie jedynie najważniejszych kierunków działalności TNT w ostatnim ćwierćwieczu.

Aby uzmysłwić sobie lepiej współczesny status Towarzystwa i uzyskać skalę porównawczą, wypada sięgnąć choćby pobieżnie do efektów działania szacownej instytucji do 1939 r. Twarde rządy Prus na ziemiach Pomorza stanowiły poważne niebezpieczeństwo dla kultury polskiej i w ogóle dla istnienia żywiołu polskiego. Grupa patriotów skupiona wokół ziemianina Zygmunta Działowskiego z Mgowa (pow. Wąbrzeźno) dla ratowania polskości powołała 16 XII 1875 r. w Toruniu Towarzystwo Naukowe. Jego celem, zgodnie ze statutem, miało być „zbieranie i przechowywanie wszelkich pamiątek i zabytków krajowych” dotyczących Prus oraz

---

¹ Zob. H. Baranowski, *Bibliografia miasta Torunia*, Warszawa-Poznań 1972, s. 131—134.

² H. Piskorska, *Inwentarz akt i zbiorów archiwalnych Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, Toruń 1961.

„pielegnowanie nauk i umiejętności w języku polskim”³. Zgodnie z tym hasłem zorganizowano na Pomorzu badania historyczne i archeologiczne. Korzystając z mecenatu społecznego uruchomiono działalność wydawniczą: Roczniki TNT (1878 r.), Fontes (1897 r.) i Zapiski (1908), zgromadzono liczne muzealia i księgozbiór, nawiązano bliższą współpracę z licznymi placówkami krajowymi i zagranicznymi, rozwinięto działalność odczytową i popularyzatorską. Towarzystwo skupiło w swoich szeregach gros inteligencji Pomorza. Obok inteligencji w TNT znaleźli się przedstawiciele i innych zawodów. Na przykład w 1914 r. na 574 członków było: 329 księży, 103 właściciele ziemskich, 52 lekarzy i aptekarzy, 46 kupców i przemysłowców, 17 literatów i uczonych, 15 prawników, 12 — inne zawody⁴. Przełom XIX/XX w., to „złoty wiek” Towarzystwa. Żywa działalność Towarzystwa zaniepokoiła władze pruskie, instytucji wytoczono proces i tylko wybuch I wojny światowej uchronił ją przed likwidacją.

W okresie międzywojennym pod kolejną prezesurą P. Czaplewskiego, J. Łęgowskiego i A. Mańkowskiego nastąpił dalszy wzrost aktywności naukowej i społecznej TNT. Dzięki dotacjom państwowo-samorządowym kontynuuje się poprzednią działalność wydawniczą⁵. Obok tego uruchomiono dwie nowe serie wydawnicze: Badania Przyrodnicze i Prace Prehistoryczne Pomorskie⁶. W programie prac Towarzystwa poważną rolę zajmowała działalność referatowo-dyskusyjna. Tutaj też wykuwano myśl zorganizowania na Pomorzu uczelni akademickiej⁷.

II wojna światowa przerwała chwilowo działalność TNT i przyniosła mu poważne straty osobowe i materialne. Odeszło na zawsze blisko 40% członków, w tym wielu zasłużonych działaczy jak ks. A. Mańkowski,

³ Ustawy Towarzystwa Naukowego w Toruniu, § 2, Roczniki TNT, R. 1, 1878, s. 84.

⁴ *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa* (cyt. dalej *Sprawozd.*), *Zapiski TNT*, t. 3/1915, z. 5, s. 79.

⁵ Na posiedzeniu Zarządu TNT 20 X 1930 r. postanowiono, że począwszy od 1931 r. będzie wydawać się każdą pracę przeznaczoną dla Roczników osobno pod tradycyjną nazwą Roczniki — zob. *Sprawozd.*, *Roczniki TNT*, R. 37, 1931, s. 49.

⁶ Decyzję o wydawaniu *Badania Przyrodniczych Pomorskich* od 1936 r. podjęto na posiedzeniu Zarządu 19 VI 1935 r. dla upamiętnienia 60-letnia istnienia Towarzystwa — zob. *Sprawozd.*, *Zapiski TNT*, t. 10/1936, z. 6, s. 221. Z kolei *Prace Prehistoryczne Pomorskie* postanowiono wydawać na posiedzeniu Zarządu 10 XI 1937 — zob. *Sprawozd.*, *Zapiski TNT*, t. 11/1938, z. 3/4, s. 101.

⁷ 19 II 1935 r. na Zebraniu Walnym ówczesny prezes ks. A. Mańkowski wspomina o możliwości powstania w Toruniu w przyszłości wyższej uczelni akademickiej — zob. *Sprawozd.*, *Zapiski TNT*, t. 10/1935, z. 1/2, s. 36. Jednocześnie, kiedy tego roku Rada Zrzeszeń Naukowych Artystycznych i Kulturalnych Ziemi Pomorskiej ogłosiła konkurs na pracę uzasadniającą potrzebę wyższej uczelni na Pomorzu przewodnictwo nad sądem konkursowym objął właśnie A. Mańkowski — zob. *Sprawozd.*, *Zapiski TNT*, t. 10/1935, z. 3, s. 84.

dr Z. Mocarski, dr M. Magdański. Straty materialne ustalono w 1946 r. na 29 500 400 zł oszacowania przedwojennego, nie uwzględniając w tym ewakuowanych do Niemiec ksiązek, muzealiów i archiwaliów⁸. Mimo to już latem 1945 r. podjęto dzieło odbudowy Towarzystwa. Na wniosek wiceprezesa ks. P. Czaplewskiego 12 VI 1945 r. odbyło się pierwsze powojenne posiedzenie, w którym z dawnych członków wzięli udział: P. Czaplewski, dr S. Gąsowski, S. Tomaszewski, A. Makowski, O. W. Szoldrski, J. Mossakowski, D. Witkowski, ks. F. Jank, A. Bagiński, E. Skobejko, H. Piskorska⁹. Kilka tygodni później na nadzwyczajnym walnym zebraniu wybrano pierwsze powojenne władze Towarzystwa (prezes — ks. P. Czaplewski, wiceprezes — S. Tomaszewski, sekretarz — H. Piskorska, skarbnik — A. Bukowski; członkowie Zarządu: S. Burhardt, W. Łęga; Komitet Redakcyjny P. Czaplewski, W. Łęga i A. Bukowski; kurator Książnicy — ks. F. Jank; Komisja Rewizyjna — I. Dziedzic, A. Makowski, B. Hoza-kowski). Reaktywowano Wydziały. Wydział Historyczno-Archeologiczny wznowił działalność w październiku (pierwsze posiedzenie odbyło się 2 X, wzięli w nim udział po raz pierwszy profesorowie UMK)¹⁰. W ramach Wydziału utworzono Komisję Archiwalną (19 II 1946 r.), Filologiczną i Historyczną (19 X 1946 r.), Wydział Matematyczno-Przyrodniczy rozpoczął pracę 19 XII 1945 r.¹¹, zaś 29 I 1947 powstała przy nim Komisja do Badań Przyrodniczych Pomorza i Pojezierza Mazurskiego. Nie wznowił czynności Wydział Teologiczny¹². Natomiast w maju 1946 r. (pierwsze posiedzenie 26 V) zorganizowano Wydział Prawniczy. Przy odbudowie Towarzystwa wrócono do schematu i statutu przedwojennego, jako instytucji skupiającej „przyjaciół nauki”. Powstanie jednak Polski Ludowej zmieniło w zasadniczy sposób warunki i podstawy działania towarzystw ogólnonaukowych. W Toruniu w tym czasie powstaje Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika. To zmusza TNT do szukania nowych racji bytu. Zarząd Towarzystwa zaproponował ówczesnemu rektorowi prof. dr L. Kolankowskiemu współpracę. W następstwie tego 13 XI 1945 r. do Zarządu jako wiceprezes wszedł dziekan Wydziału Humanistycznego, prof. dr Konrad Górski, a wkrótce potem (19 II 1946 r.) we władzach NT znaleźli się prof. W. Dziewulski i M. Wyszynski. Równocześnie do szeregów instytu-

⁸ *Sprawozd.*, *Zapiski TNT*, t. 12/1946, z. 1—4, s. 96.

⁹ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta własne TNT, nr 3, s. 147.

¹⁰ *Sprawozd.*, *Zapiski TNT*, t. 12/1946, s. 97.

¹¹ Wydział powstał 1 X 1934 r. z inicjatywy Koła Toruńskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Średnich na miejsce dawnego Wydziału Przyrodniczo-Lekarskiego — zob. *Sprawozd.*, *Zapiski TNT*, t. 10/1935, z. 1/2, s. 356.

¹² Wydział powstał 21 II 1876 r. (*Roczniki TNT*, R. 1, 1878, s. 3), a reaktywowano go na zebraniu Stowarzyszenia Księży Unitas 26 II 1925 r. — zob. *Sprawozd.*, *Zapiski TNT*, t. 6/1925, z. 3, s. 111.

cji zaczęli masowo napływać pracownicy nauki, w większości byli członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Dochodzi stopniowo do akademizacji Towarzystwa. Walne Zebranie z 19 I 1946 r. zaleciło Zarządowi przygotowanie reorganizacji. Procesowi temu podlegało wówczas większość istniejących towarzystw naukowych. W niedalekim Poznaniu już 27 X 1945 r. Walne Zebranie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk wezwało Zarząd do przeprowadzenia prac nad akademizacją Towarzystwa¹³. Nowy statut uchwalono 17 IX, a zatwierdzono ostatecznie 2 XII 1947 r. Analogicznie w TNT 25 XI 1947 r. uchwałą Zarządu wprowadzono nowy Regulamin Wydziałów, natomiast utrzymano z niewielkimi poprawkami statut uchwalony 27 XII 1933 r.¹⁴

Powstały 3 Wydziały: Wydz. I Nauk Historycznych, Prawniczych i Społecznych (ukonstytuował się 5 XII 1947 r. — przewodniczący ks. P. Czaplewski, wiceprzewodniczący prof. dr Karol Górski i sekretarz prof. dr S. Hoszowski) z Komisjami: Historyczną, Archiwalną, Historii Mistyki i Prawniczą (powstała w 1949 r.); Wydz. II Filologiczno-Filozoficzny (rozpoczął pracę 6 XII 1947 r. — przew. prof. dr Z. Czerny, wiceprzew. prof. dr S. Srebrny, sekr. prof. dr T. Czeżowski) z Komisjami Filologiczną, Filozoficzną (powst. w 1950 r.), Historii Sztuki (powst. w 1954 r.) oraz Bibliografii i Bibliotekoznawstwa. Najwcześniej zorganizował się Wydz. III Matematyczno-Przyrodniczy (28 XI 1947 r., przew. prof. dr W. Dziewulski, wiceprzew. prof. dr J. Prüffer, sekr. prof. dr W. Iwanowska) z następującymi Komisjami: do Badań Przyrodniczych Pomorza i Pojezierza Mazurskiego, Astronomiczna, Muzeum Kopernika, Teorii Pola Fizycznego, Promieniowania Słonecznego, Geograficzną, do Badań Znużenia i Zmęczenia, Kalendarza Drzewnego). Wprowadzono podział członków na dwie kategorie (członkowie Wydziałów i współpracownicy Komisji). Z kolei członkowie Wydziałów dzielili się jeszcze na czynnych A i B i zamiejscowych. Obowiązywały wybory dwustopniowe. Członkiem mógł zostać jedynie profesor. Dopiero 19 II 1970 r. na Walnym Zebraniu wniesiono poprawkę do statutu, w myśl której na członków Wydziałów można wybierać także doktorów z poważnym dorobkiem naukowym¹⁵. 30 VI 1964 r. wyłączono z Wydz. I nauki prawne i społeczne i utworzono osobny Wydział IV Nauk Prawnych i Społecznych (przew. prof. dr K. Biskupski, wiceprzew. prof. dr J. Śliwowski, sekr. doc. dr

¹³ Sprawozd., PTPN, t. 13/1945/1946, s. 122.

¹⁴ *Regulamin Wydziałów Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu (cyt. Sprawozd. TNT), t. 1/1949, s. 21—24.

¹⁵ Zob. Statut TNT (Tekst jednolity uzupełniony poprawkami przedstawionymi Walnemu Zgromadzeniu do uchwalenia w dniu 19 II 1970), s. 11, § 22.

W. Szyszkowski), w którym zlokalizowano Komisję Prawną przekształconą w 1968 r. w Komisję Prawa i Socjologii.

Zarząd TNT ma prawo powoływać różne komisje specjalistyczne, które po wykonaniu określonych prac mogą być rozwiązane. Tak np. w 1958 r. utworzono Komisje: Biblioteczną, do Spraw Zleconych Prac Naukowych, Odczytów Publicznych, dwa lata później Komisję do Spraw Zleconych Prac Nienaukowych i Komisję do Prac Popularnonaukowych. Dla przygotowania obchodów 500 rocznicy urodzin M. Kopernika w 1963 r. zorganizowano Komisję Kopernikańską z 5 grupami specjalistycznymi, tj. historii, muzeum, biblioteki, wydawnictw i astronomii. W odpowiedzi na zalecenia plenarnej sesji Rady Towarzystw Naukowych PAN z 29 II 1964 r., polecające towarzystwom naukowym nawiązywanie bliższych kontaktów z regionem, powstała w 1964 r. Komisja Sesji i Kontaktów z Terenem i wreszcie w 1965 r. Komisja Upowszechniania Nauki. Przy omawianiu schematu organizacyjnego Towarzystwa nie można pominąć Biura (powstało w 1947 r.), pracowni specjalistycznych: etnograficznej, historycznej, palynologicznej, polowej (działających w latach 1948—1954) i mikrofilmowej (istnieje do dziś) oraz Redakcji Naczelnej TNT (powstała w 1958 r.).

Jak widać z tego przeglądu Towarzystwo przeszło w omawianym okresie poważne zmiany organizacyjne. Nowe formy i organy krystalizowały się powoli w miarę krzepnięcia całego środowiska uniwersyteckiego, które po 1947 r. przejęło niemal całkowicie ster rządów w Towarzystwie w swoje ręce. Ilustruje to najlepiej tab. 1.

Aktualnie Towarzystwo posiada cztery Wydziały: I Historyczny (Komisja Historyczna i Komitety Redakcyjne: Roczników, Fontes i Zapisek); II Filologiczno-Filozoficzny (Komisje: Filologiczna, Filozoficzna, Historii Sztuki, Bibliografii i Bibliotekoznawstwa oraz Komitet Redakcyjny Prac. Wydz. Filologiczno-Filozoficznego); III Matematyczno-Przyrodniczy (Komisje Astronomiczna, Geograficzno-Geologiczna oraz Komitet Redakcyjny Studiów Societatis Scientiarum Torunensis); IV Prawno-Społeczny (Komisja Prawa i Socjologii oraz Komitet Redakcyjny Studiów Iuridica). Z kolei przy Zarządzie działają następujące Komisje: do Spraw Zleconych Prac Naukowych, do Spraw Zleconych Prac Nienaukowych, Upowszechniania Nauki, Kopernikańska, Redakcja Naczelna TNT, Komitety Redakcyjne: Sprawozdań TNT, Prac Popularnonaukowych oraz Pracownia Mikrofilmowa.

Równoległe z rozwojem toruńskiego środowiska naukowego rosła liczba członków TNT. Coraz śmielej sięgano po młodszych pracowników nauki, chętnie widziano też w szeregach Towarzystwa przedstawicieli i in-

Zarządy TNT w latach 1945—1970

Wybór	Skład Zarządów					Zmiany w składzie Zarządu
	Prezes	Wiceprezes	Sekretarz	Skarbnik	Członkowie	
17 VII 1945	P. Czaplewski*	S. Tomaszewski*	H. Piskorska*	A. Bukowski	S. Burchardt, W. Łęga* A. Liedtke*	13 XII 1945 wice prez. został Konrad Górski,
19 II 1948	Karol Górski	J. Pruffer	H. Piskorska	F. Szeliga*	I. Dziedzic*, S. Michalek*, P. Czaplewski, Z. Czerny W. Dziewulski	19 II 1946 na miejsce W. Łęgi i A. Liedtkego wchodził W. Dziewulski
19 II 1949	W. Dziewulski	K. Koranyi	T. Czeżowski	F. Szeliga	I. Dziedzic, S. Michalek, P. Czaplewski, skł. Z. Czerny J. Pruffer	19 X 1946 skarb. został F. Szeliga do Zarządu weszli przewodniczący Wydz.
19 II 1951	W. Dziewulski	K. Koranyi	T. Czeżowski	S. Jaśkowski	I. Dziedzic R. Galon J. Zarkzewski L. Kolanowski J. Pruffer	13 IX 1952 przew. Wydz. II został S. Srebrny, 17 II 1953 wice prez. S. Hosszowski, 15 XII 1953 przew. Wydz. I B. Włodarski 15 II 1956 wice prez. został B. Włodarski, a 4 IX 1956 człon. Zarządu M. Niklewski
19 II 1954	W. Dziewulski	S. Hosszowski	T. Czeżowski	S. Jaśkowski	I. Dziedzic R. Galon J. Zarkzewski B. Włodarski S. Srebrny J. Pruffer	W 1959 r. skarb. został S. Dembiński, J. Pruffer był II wice prez. do 15 V 1959, od I VI 1957 przew. Wydz. II jest T. Czeżowski 2 XI 1962 sekr. został M. Michniewicz,
19 II 1957	Konrad Górski	B. Włodarski J. Pruffer	A. Swinarski	J. Łoś	A. Hutnikiewicz, M. Niklewski, J. Zarkzewski, B. Włodarski, T. Czeżowski J. Zabłocki	W 1959 r. skarb. został S. Dembiński, J. Pruffer był II wice prez. do 15 V 1959, od I VI 1957 przew. Wydz. II jest T. Czeżowski 2 XI 1962 sekr. został M. Michniewicz,
19 II 1960	Konrad Górski	H. Szarski	A. Swinarski	S. Dembiński*	A. Hutnikiewicz, M. Niklewski, J. Zarkzewski, B. Włodarski, T. Czeżowski J. Zabłocki	W 1959 r. skarb. został S. Dembiński, J. Pruffer był II wice prez. do 15 V 1959, od I VI 1957 przew. Wydz. II jest T. Czeżowski 2 XI 1962 sekr. został M. Michniewicz,
19 II 1963	Konrad Górski	A. Swinarski	M. Michniewicz	S. Dembiński	K. Biskupski, A. Hutnikiewicz, H. Szarski, K. Górski, T. Czeżowski, J. Zabłocki	W 1959 r. skarb. został S. Dembiński, J. Pruffer był II wice prez. do 15 V 1959, od I VI 1957 przew. Wydz. II jest T. Czeżowski 2 XI 1962 sekr. został M. Michniewicz,
19 II 1966	Konrad Górski	A. Swinarski	M. Biskup	S. Dembiński	H. Szarski, T. Grudziński, W. Kornatowski, K. Górski, T. Czeżowski	W 1959 r. skarb. został S. Dembiński, J. Pruffer był II wice prez. do 15 V 1959, od I VI 1957 przew. Wydz. II jest T. Czeżowski 2 XI 1962 sekr. został M. Michniewicz,
19 II 1969	Konrad Górski	Ā. Swinarski	M. Biskup	S. Dembiński	A. Ułńska K. Biskupski R. Galon, S. Salmonowicz, J. Szupryczyński, K. Górski, T. Czeżowski A. Ułńska J. Krajewski A. Hutnikiewicz	W 1959 r. skarb. został S. Dembiński, J. Pruffer był II wice prez. do 15 V 1959, od I VI 1957 przew. Wydz. II jest T. Czeżowski 2 XI 1962 sekr. został M. Michniewicz,

* Nie należał do środowiska uniwersyteckiego.

nych zawodów np. nauczycieli i prawników. Dzięki temu liczba członków TNT wzrosła w omawianym okresie przeszło czterokrotnie (zob. tab. 2).

Towarzystwo już w pierwszych latach powojennych włączyło się aktywnie do odbudowy nauki polskiej. W 1947 r. zarysowały się podstawowe kierunki zainteresowań TNT. Wrócono tu między innymi do tradycyjnego nurtu w działalności Towarzystwa, tj. do badań naukowych obejmując w nich zagadnienia z różnych specjalności, związane przede wszystkim z regionem. Najwcześniej rozpoczął je Wydz. I, posiadający opar-

Tabela 2

Liczba członków TNT w latach 1945—1970

Rok	Ilość	W tym				Członk. Wydz.
		Zwycz.	Honorowi	Dożywotni	Korespon.	
1945	84	75	1	2	6	—
1946	87	79	1	2	5	—
1947	85	77	1	2	5	49
1948	84	76	1	2	5	47
1949	83	75	1	2	5	51
1950	81	73	1	2	5	66
1951	110	103	1	2	4	73
1952	104	99	1	1	3	70
1953	106	101	1	1	3	90
1954	108	103	1	1	3	90
1955	162	158	1	1	2	98
1956	169	165	1	1	2	104
1957	166	162	1	1	2	113
1958	169	165	1	1	2	112
1959	171	167	1	1	2	112
1960	172	168	1	1	2	110
1961	256	252	1	1	2	114
1962	275	272	—	1	2	111
1963	289	174	—	—	—	115
1964	294	173	—	—	—	121
1965	304	175	—	—	—	129
1966	325	189	—	—	—	136
1967	343	205	—	—	—	138
1968	357	212	—	—	—	145
1969	374	218	—	—	—	156
1970	379	209	—	—	—	170

cie w zbiorach Książnicy Miejskiej i rozrastającej się Bibliotece Uniwersyteckiej. Rewindykacja archiwaliów toruńskich i gdańskich z Niemiec w 1948 r. stworzyła warunki do długofalowych badań źródłoznawczych i publikacji źródeł. Rozpoczęto wydawanie *Aktów Stanów Prus Królew-*

skich (K. Górski, M. Biskup)¹⁶. Wydano tablice do nauki neografii niemieckiej, aby umożliwić młodym badaczom nabycie umiejętności w korzystaniu z archiwalów w języku niemieckim. Badaniami objęto liczną grupę zachowanych inwentarzy, a więc: inwentarze aktów sejmiku pruskiego z lat 1604—1764 (K. Górski), dóbr biskupstwa płockiego (L. Żytkowicz), chełmińskiego (R. Mienicki), wrocławskiego (L. Żytkowicz, J. Dąbrowska), dóbr ziemskich miasta Torunia XVI—XVIII w. (S. Hoszowski), starostw: bytowskiego, człuchowskiego (G. Labuda, R. Żółtowska) i lęborskiego (G. Labuda), wiejskie XVI—XVII w. (S. Hoszowski i L. Żytkowicz).

Źródła te stanowią cenne materiały do poznania stosunków społecznych i gospodarczych w okresie od XVI do XVIII w. Z inicjatywy i dzięki funduszom TNT podjęto badania nad: lustracjami Prus Królewskich z lat 1565/1567 i 1624 (S. Hoszowski, S. Cackowski), Matrykulą Gimnazjum Toruńskiego (Z. Wardęska), Metryką Koronną z okresu wojny trzynastoletniej (K. Górski, Z. Nowak), dokumentem pokoju toruńskiego z 1466 r. (K. Górski), źródłami do dziejów ekonomii malborskiej (W. Hejnosz, J. Gronowska), medytacjami dominikańskimi XVI w. (K. Górski), protokołami Rady Stanu Księstwa Warszawskiego (B. Pawłowski). W serii źródeł wydano także traktat polityczny o prawnym stosunku Gdańska do Polski, napisany w 1657 r. przez Eliasza von Treven Schrödera. W związku z rozwojem prac zespołowych nad publikacją źródeł zorganizowano w 1952 r. Pracownię Historyczną, która przygotowywała do druku zespołowe wydawnictwa źródłowe, niosąc jednocześnie fachową radę i pomoc w pracy edytorskiej indywidualnym badaczom. Z braku funduszy w 1954 r. zlikwidowano ją jednak. Podobnie krótki był żywot Pracowni Etnograficznej (1952—1954), w której stały pracownik naukowy zbierał i opracowywał materiały etnograficzne regionu pomorskiego.

¹⁶ Nie widzę potrzeby dokładnego cytowania poszczególnych prac, gdyż istnieją katalogi i bibliografie wydawnictw Towarzystwa — J. Huppental, *Wydawnictwa Towarzystwa Naukowego w Toruniu (1880—1966). Wydziały: Historyczny, Filologiczno-Filozoficzny, Matematyczno-Przyrodniczy, Prawno-Społeczny*, 39 s.; E. Skobejko, I. Jaworczakowa, *Bibliografia prac Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1875—1960*, Toruń 1961, 142 s.; E. Skobejko, *Spis rzeczy zawartych w Zapiskach Towarzystwa Naukowego w Toruniu w t. 1 — XV (1908—1950)*, *Zapiski TNT*, t. 16/1950, z. 1—4, s. 145—170; *Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Spis wydawnictw 1945—1957*, Toruń 1957, 47 s.; *Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Wydział Nauk Historycznych, Prawniczych i Społecznych. Wydział Filologiczno-Filozoficzny. Wydawnictwo (Katalog)*, Toruń 1961, 23 s.; *Wydawnictwa Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1967—1970. Uzupełnienie do spisu wydawnictw TNT z roku 1967, zawierającego wydawnictwa z lat 1880—1966*, Toruń 1970, 17 s.

W końcu lat pięćdziesiątych wskutek odejścia z Torunia wielu specjalistów i systematycznego kurczenia się funduszy (w 1962 r. PAN wstrzymał dotacje na badania naukowe w podległych sobie towarzystwach) spada intensywność prac nad publikacją źródeł. W latach następnych dzięki dotacjom władz terenowych udało się Towarzystwu zainicjować nowe badania. Na warsztat badawczy weszły takie tematy jak: historia sztuki ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej (J. Puciata-Pawłowska), średniowieczne osadnictwo ziemi chełmińskiej (K. Żurowski), badania etnograficzne ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej (J. Klimaszewska), Kujaw i Pałuk (M. Prüfferowa), kultura materialna na ziemi Słowińców, grodziska wczesnośredniowieczne na terenie Kujaw, ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej (K. Żurowski), indygenat w Prusach Królewskich 1454—1772 (J. Gerlach), Pomorze Gdańskie w latach 1850—1890 (A. Bukowski, E. Skobejko), rady robotniczo-żołnierskie i chłopskie na Pomorzu (W. Łukaszewicz, M. Wojciechowski), stosunki gospodarcze w ziemi chełmińskiej (E. Kwiatkowska), stronnictwo polskie w Prusach Książęcych, Łukasz Watzenrode (K. Górski). Liczną tu także grupę stanowią badania zespołowe, monograficzne: dzieje Gimnazjum Toruńskiego, Inowrocławia, Kruszwicy, Torunia, Tucholi, Świecia.

Przy omawianiu działalności wydawniczej TNT nie można pominąć zasług na tym polu powstałej w 1948 r. Pracowni Mikrofilmowej (prowadzonej przez mgr K. Porębską). Już w 1948 r. podjęto w niej po raz pierwszy w Polsce wydawanie aktów sejmów Księstwa Pruskiego z XVI i XVII w. w postaci serii mikrofilmowej tzw. *Fontes Series II: Rotuli Photographici*. Karol Górski widzi w tym nowość nie tylko na skalę polską ale i europejską¹⁷. Dotychczas wykonano w pracowni tysiące klitek mikrofilmów, reprodukcji i przeźroczy cennych materiałów naukowych dla potrzeb TNT lub na zlecenie różnych instytucji, np.: Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy, Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi, Instytutu Badań Literackich w Warszawie, Muzeum Historycznego w Warszawie, Muzeum Poczty i Telekomunikacji w Warszawie, WAP w Bydgoszczy itd. oraz osób prywatnych. W archiwum pracowni zgromadzono kilkadziesiąt tysięcy mikrofilmów sprowadzonych z zagranicy (zwłaszcza z Getyngi) lub mikrofilmów robionych na podstawie materiałów wypożyczonych z zagranicy (np. z archiwów w Poczdamie i Merseburgu). Sporo materiałów zgromadzono w drodze wymiany na zasadzie *al pari*. Przykładowo w 1954 r. otrzymano z Biblioteki Narodowej w War-

¹⁷ K. Górski, *Towarzystwo Naukowe w Toruniu*, Przegląd Zachodni, R. 2/1952, nr 9/10, s. 239.

szawie (5696 zdjęć) oraz z British Museum w Londynie i Bibliothéque Nationale w Paryżu (łącznie 2945 zdjęć)¹⁸.

Jak widać z powyższego przeglądu zasięg badań prowadzonych na Wydz. I jest dość szeroki i zróżnicowany. Podejmuje się wiele ambitnych tematów, które wymagają udziału specjalistów wielu dziedzin.

Analogicznie wiele interesujących prac prowadzono w ramach czynności Wydziału II. Badano kulturę Odrodzenia i Oświecenia na Pomorzu (B. Nadolski), dialekty Kujaw i Pomorza (H. Turska, J. Maciejewski, A. Krupianka), kontynuując w ten sposób badania zapoczątkowane przez K. Nitza i publikowane w wydawnictwach Towarzystwa. Członkowie Wydziału zainicjowali prace nad słownikiem mickiewiczowskim i słownikiem rymów Trembeckiego. W łonie Komisji Bibliografii i Bibliotekoznawstwa przygotowano *Bibliografię Torunia* (H. Baranowski, E. Skobejko), a obecnie prowadzi się prace nad bibliografią kopernikańską (H. Baranowski, K. Górski), katalogiem książek wywiezionych z Warmii do Szwecji w XVII w. (K. Jarzębowski). Komisja Historii Sztuki zajęła się architekturą i sztuką regionu: Nagrobek Piotra Wolskiego w katedrze płockiej (Z. Hornung, B. Paprocki), artysta malarz Rafał Hadziewicz (J. Puciata-Pawłowska), sztuka ziemi chełmińskiej (J. Puciata-Pawłowska), Toruń w gwaszach T. Radtkiego (Z. Hornung, Z. Kruszelnicki). W przeszłości Komisja Filozoficzna sporo uwagi poświęcała zagadnieniom psychologii. Ostatnio daje się zauważyć pewien regres w działalności badawczej Wydziału II. Opracowuje się wiele tematów, ale w ramach planów badawczych poszczególnych zakładów uniwersyteckich.

Szczególną aktywność w latach 1948—1956 wykazywał Wydział III. Pracowano tu głównie w Komisjach. Powstała w czerwcu 1946 r. Komisja do Badań Przyrodniczych Pomorza i Pojezierza Mazurskiego włączyła się aktywnie w dzieło zagospodarowywania Ziemi Odzyskanych. Korzystając z pomocy ówczesnego Ministerstwa Ziemi Odzyskanych między innymi przebadala rezerwat cisowy Wierzchlas w Borach Tucholskich, dolinę Drwęcy i stosunki ekologiczno-fizjograficzne jeziora Łukiany, rozwój chwastów na odłogach Pojezierza Mazurskiego, zmiany w socjologii roślin, jakie zaszły na Żuławach wskutek zatopienia ich w czasie działań wojennych. Przy analizie czynności Wydziału w omawianym okresie nie można pominąć wielu innych prac finansowych przez TNT. Przykładowo wypada wymienić badania: botaniczne rezerwatu w Płutowie, fizjograficzne (grzyby Pomorza, Tatr, flora trzeciorzędu w Wieliczce i Dobrzyńiu — grupa J. Zabłockiego); łąki w dolinie Noteci, halofity Kujaw, lasy mieszane Borów Tucholskich, zespoły stepowe nad dolną Wisłą, łąki je-

¹⁸ Sprawozd. TNT, t. 9/1958, s. 14.

zior skępskich (grupa J. Walasa); wydmy pod Toruniem (grupa J. Prüffera); hydrobiologiczne nad biocenozą jezior mazurskich i kujawskich, tworzenie się gipsu w osadach trzeciorzędu (grupa J. Mikulskiego); zoologiczne (fauna kręgowców Pomorza, ptaki Torunia i okolicy, ryby Wisły, zwierzęta bezkręgowce — grupy J. Prüffera i H. Szarskiego). Komisja Astronomiczna przez dłuższy okres czasu badała strukturę Drogi Mlecznej. Z kolei Komisja Promieniowania Słonecznego zajmowała się promieniowaniem słonecznym i sztucznymi źródłami energii promienistej współpracując przy tym z Morską Stacją Biologiczną w Gdańsku, Instytutem Geograficznym Uniwersytetu Warszawskiego, Państwowym Instytutem Medycyny Morskiej i Tropikalnej, Centralnym Urzędem Ochrony Pracy i Instytutem Medycyny Pracy. Działalność badawczą i usługową (analizy chemiczne na zapotrzebowanie regionu) prowadzono w ramach czynności Komisji Chemicznej. Zagadnieniami teorii cząstek elementarnych zajęła się Komisja Teorii Pola Fizycznego. Komisja do Badań Znużenia i Zmęczenia przebadła problem znaczenia odruchów warunkowych w walce ze zmęczeniem, zagadnienie zmian potencjałów elektrycznych mózgu u młodzieży w okresie przemęczenia wiosennego i jesiennego. Przy badaniach terenowych korzystano tu ze sprzętu okresowo istniejącej pracowni polowej.

Po 1956 r. nastąpiło wyraźne osłabienie działalności badawczej na Wydziale. Złożyło się na to kilka czynników. Wielu specjalistów odeszło z Torunia lub przeszło na emeryturę, zmniejszono dotacje na badania naukowe, młodszy pracownicy naukowcy, członkowie TNT podejmują badania naukowe w ramach katedr uniwersyteckich. Pewną żywotność zachował jedynie Komisja Geograficzna, ostatnio Geograficzno-Zoologiczna. W ramach niej badano w ostatnich latach: florę Wysoczyzny Chełmińskiej (K. Kępczyński), hydroografię ziemi chełmińskiej (W. Mrózek), czwartorzęd i rzeźbę Wysoczyzny Chełmińskiej (R. Galon), morfogenezę okolic Biskupina i Kruszwicy (L. Roszkówna, B. Szegłowska), morfologię i hydroografię Pojezierza Brodnickiego (R. Galon), gleby rezerwatów leśnych województwa bydgoskiego (Z. Prusinkiewicz), stosunki geograficzno-gospodarcze dla potrzeb różnych monografii.

Wydział IV nie prowadził dotychczas jakichś szerszych badań finansowych przez Towarzystwo. Reasumując ten nurt działalności Towarzystwa wypada stwierdzić, iż instytucja w miarę swoich możliwości finansowych i kadrowych starała się aktywnie uczestniczyć w ruchu naukowym nie tylko regionalnym ale i ogólnopolskim. W sumie przebadano kilkadziesiąt tematów (zob. bliżej tab. 3), przy czym udział w pracach badawczonaukowych Towarzystwa stanowił poważny czynnik w zaprawie naukowej młodych adeptów nauki toruńskiego środowiska.

Drugi poważny nurt pracy Towarzystwa stanowi działalność nauko-

wo-dyskusyjna. Do tradycyjnej już formy należą posiedzenia na Wydziałach i w Komisjach, na których prezentowane są wyniki badań naukowych, referowane prace przeznaczone do druku. Straciły jednak na popularności odczyty. Obok Towarzystwa prowadziło je i prowadzi wiele instytucji, stąd trudności ze znalezieniem odpowiednio przygotowanego słu-

Tabela 3

Sumy wydatkowane przez TNT na badania naukowe

Rok	Ilość tematów	Kwota wydatkowana w zł	Rok	Ilość tematów	Kwota wydatkowana w zł
1945	—	—	1958	19	60 586
1946	2	345 000	1959	19	48 710
1947 ^a	8	—	1960	14	36 165,60
1948	12	335 000	1961	9	22 490
1949	16	260 000	1962	4	28 166
1950	6	240 000	1963	6	21 056
1951	21	15 230,82	1964 ^c	—	—
1952	20	35 482,16	1965	7	38 867
1953	15	42 085,33	1966	7	43 114
1954	20	5 092,30	1967	16	97 480
1955 ^b	14	—	1968	12	68 431
1956	16	25 316	1969	11	77 532
1957	19	36 892	1970	7	43 963

^a Badania prowadzono na zlecenie i z funduszy Komitetu Fizjograficznego PAU i Wydziału Nauki Ministerstwa Oświaty.

^b Towarzystwo nie finansuje badań z własnego budżetu.

^c Badania prowadzone pod egidą TNT przerwano ze względu na brak pieniędzy.

chacza. Podobnie referowanie przeszło w omawianym okresie w kolegialne kwalifikowanie do druku zgłoszonych prac. Podobna sytuacja wytworzyła się i w innych towarzystwach naukowych podległych PAN.

Pojawiła się za to nowa forma pracy, tj. zjazd, sesja, posiedzenie okolicznościowe. Z inicjatywy Towarzystwa miał miejsce w Toruniu w dniach 19—20 II 1947 r. pierwszy powojenny Zjazd Historyków Polskich poświęcony historii wielkiego Pomorza i b. Prus Wschodnich. Wzięło w nim udział kilkudziesięciu historyków, przedstawiciel Poznania, Lublina, Gdańska, Pelplina, Wrocławia, Olsztyna, Bydgoszczy i Szczecina. Jak wiadomo, na Zjeździe dokonano przeglądu ocalałych z pożogi wojennej zbiorów i narysowano program badań na najbliższy okres, który jeśli chodzi o toruńskie środowisko historyczne — został w ciągu następnych 5 lat zrealizowany¹⁹. Tym samym Towarzystwo stanęło na I Kongres Nauki Polskiej w 1951 r. już z pokaźnym dorobkiem. W 1952 r., w związku z odbytym

¹⁹ Materiały ze Zjazdu opublikowano w Zapiskach TNT, t. 13/1947, z. 1—4.

w Toruniu zjazdem astronomów polskich, Towarzystwo podjęło inicjatywę założenia muzeum kopernikańskiego w domu, w którym urodził się astronom.

W latach pięćdziesiątych dochodzi do bliższej współpracy TNT z Polskim Towarzystwem Historycznym i innymi instytucjami. W następstwie tego w 1954 r. przy współpracy Oddziału Toruńskiego PTH zorganizowano sesję z okazji 500-lecia powrotu Pomorza do Polski, a w 1963 r. obchodzono również wspólnie setną rocznicę powstania styczniowego. Dla uczczenia XX-lecia PRL w roku następnym miały miejsce sesje w Grudziądzu i Chełmnie.

Wiadomo, że szczególnie uroczysty charakter na terenie całego kraju miały **obchody** 1000-lecia Państwa Polskiego i 500 rocznicy II pokoju toruńskiego. Towarzystwo zorganizowało w dniach 9—19 IX 1966 r. ogólnopolską sesję naukową licznie obsadzoną przez historyków polskich i zagranicznych. W ramach obchodów millenijnych miały miejsce staraniem TNT dwie sesje terenowe (Chojnice, Chełmno). W latach następnych partycypowano w obchodach 50-lecia Rewolucji Październikowej (1967), 400-lecia Gimnazjum Toruńskiego im. Kopernika, 25-lecie PRL (1969), 100-lecia urodzin Lenina i 50-lecia powrotu Pomorza Gdańskiego. Obok tego od 1963 r. prowadziło się intensywne prace przygotowawcze do obchodów 500 rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika. Nie sposób pominąć tu także kilkunastu posiedzeń ku czci wybitnych przedstawicieli nauki i kultury polskiej, kilku konferencji i wieczornic naukowych.

Przedstawiciele Towarzystwa biorą udział w działalności innych ośrodków badawczych. Na szeroką skalę prowadzi się wymianę wydawnictw. Prężność instytucji w tym zakresie można doskonale zaobserwować na kilku przykładach. W 1950 r. utrzymywano kontakty z 39 instytucjami krajowymi i 37 zagranicznymi²⁰. Dziesięć lat później prowadzono wymianę z 41 instytucjami krajowymi i 212 zagranicznymi w 33 krajach²¹. Do tradycji partnerów zagranicznych należą tu: Albania, Anglia, Argentyna, Australia, Belgia, Bułgaria, Chiny, Czechosłowacja, Dania, Finlandia, Holandia, Japonia, Jugosławia, Kanada, Norwegia, NRF, NRD, Rumunia, Szwajcaria, Szwecja, Tunis, Stany Zjednoczone, Unia Południowej Afryki, Węgry, Włochy²². Głównie dzięki wymianie TNT zgromadziło w swoim księgozbiorniku, pozostającym w depozycie w Książnicy Miejskiej²³, blisko 23 500 cennych pozycji literatury obcej.

²⁰ Sprawozd. TNT, t. 5/1953, s. 16.

²¹ Ibid., t. 14/1962, s. 22.

²² Ibid., t. 24/1971, s. 16.

²³ 18 V 1922 r. zawarto umowę pomiędzy Zarządem TNT a magistratem i radą miejską Torunia w sprawie połączenia biblioteki Towarzystwa i miejskiej w jeden księgozbiór im. Kopernika — zob. *Sprawozd.*, *Zapiski TNT*, t. 5/1922, z. 11, s. 169.

W końcu lat czterdziestych podjęto też dzieło gromadzenia zbiorów bibliotecznych. Rozwój ilościowy księgozbioru ilustruje tab. 4.

Niebagatelną rolę w upowszechnianiu nauki przez Towarzystwo zajmują konkursy i odczyty w terenie. Swego czasu ogłoszono konkurs na pracę popularnonaukową o Koperniku. W 1968 r. wspólnie z Redakcją Nowości, Wydziałem Kultury Miejskiej Rady Narodowej w Toruniu i Towarzystwem Miłośników Torunia zorganizowano konkurs na wspomnienia z czasów wojny i okupacji. Zainicjowano akcję opracowywania monografii ważniejszych historycznie miast pomorskich. W 1965 r. rozpoczęto długofalową akcję odczytów i wykładów dla szerszej publiczności pod nazwą „Studia wiedzy o Regionie”. Dotychczas zorganizowano

Tabela 4
Księgozbiór TNT w latach 1948—1970^a

Rok	Liczba woluminów	Rok	Liczba woluminów	Rok	Liczba woluminów
1948	18 102	1956	28 080	1964	35 513
1949	22 825	1957	28 974	1965	36 459
1950	23 368	1958	29 776	1966	37 000
1951	24 183	1959	30 721	1967	38 377
1952	24 730	1960	31 741	1968	39 000
1953	25 579	1961	33 415	1969	41 500
1954	26 368	1962	34 768	1970	44 000
1955	27 143	1963	36 000		

^a Wykaz nie obejmuje lat 1945—1947, gdyż trudno jest ustalić bliższe dane.

je w Brodnicy, Chełmnie, Nakle, Radziejowie, Rypinie, Świeciu i Wąbrzeźnie. Stopniowo rosła ranga tych studiów. Z jednej strony udało się skompletować liczne grono naukowców do prowadzenia wykładów i odczytów, z drugiej zaś strony na zajęciach gromadziły się szerokie rzesze słuchaczy, liczące niekiedy (np. w Chełmnie) po kilkadziesiąt osób. W ten sposób akcja ta stała się czynnikiem dość poważnej aktywizacji „terenu”. Region przygotowywano do zbliżających się uroczystości kopernikańskich poprzez odczyty wygłaszane przez astronomów, historyków we współpracy z TWP, Wojewódzką Biblioteką Pedagogiczną oraz Kujawsko-Pomorskim Towarzystwem Kulturalnym i Uniwersytetem im. Mikołaja Kopernika.

Niewątpliwie centralną rolę w programie prac Towarzystwa w omawianym okresie zajmuje działalność wydawnicza. Dorobek pierwszych lat powojennych był nieznaczny (w latach 1945—1947 ukazało się tylko 5 pozycji). Jednak po 1947 r., dzięki subsydiom państwowym, nastąpił

dość szybki rozwój wydawnictw zarówno ilościowy, jak i jakościowy. Do tradycyjnych tytułów o treści humanistycznej doszły prace z zakresu nauk ścisłych. Wprowadzono więc podział na serie odpowiadające poszczególnym Wydziałom i reprezentowanym przez nie dyscyplinom naukowym²⁴. Przede wszystkim reaktywowano wydawnictwa przedwojenne: *Zapiski*²⁵ (1945), *Roczniki* (1948), *Fontes* (1950) i *Prace Prehistoryczne Pomorskie*²⁶. Obok tego ukazały się dwie prace w ramach wydawnictw Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego²⁷. Dla publikacji prac Wydziału II uruchomiono w 1948 r. serię pod tytułem „Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego TNT”. Z kolei Wydział III otrzymał „*Studia Societatis Scientiarum Torunensis*” i „*Biuletyn Obserwatorium Astronomicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*”. Poza tym od 1949 r. zaniechano publikacji sprawozdań z działalności Towarzystwa na łamach *Zapisek* i zaczęto wydawać je osobno pod nazwą „*Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu*”.

W 1954 r. proces wydawniczy z rąk TNT przejął PWN, który aktualnie nie był do tego przygotowany²⁸. Spowodowało to pewne zamieszanie w działalności wydawniczej i spadek produkcji (zob. tab. 5). Jednocześnie przeprowadzono pewne zmiany w przygotowaniu prac do druku. Dla każdego wydawnictwa w 1955 r. powołano osobne zespoły redakcyjne. Na mocy uchwały nr 74/75 Sekretariatu Naukowego Prezydium PAN z 31 XII 1957 zmieniono tok przygotowywania i system finansowania prac wydawniczych TNT. Towarzystwo przejęło na powrót z dniem 1 I 1958 r. publikację wydawnictw własnych w swoje ręce. Przy Zarzą-

²⁴ Charakter serii podaje A. Swinarski, *Towarzystwo Naukowe w Toruniu, jego historia i obecna działalność*, *Nauka Polska*, t. 2/1961, s. 185.

²⁵ Wydawnictwo uległo w omawianym okresie pewnym modyfikacjom. *Zapiski TNT* od t. 11/1939—1945, z. 5—12 otrzymują podtytuł *Kwartalnik poświęcony historii Pomorza*; od t. 14/1948, z. 1—4 podtytuł *Kwartalnik poświęcony historii Wielkiego Pomorza*. Przy t. 21/1955, z. 1—4 nastąpiła zmiana tytułu na *Zapiski Historyczne*, podtytuł *Kwartalnik poświęcony historii Pomorza i krajów nadbałtyckich*. Na mocy decyzji PWN w Poznaniu z października 1967 r. począwszy od 1968 r. przyznano *Zapiskom* rangę czasopisma. Wreszcie od t. 35/1970, z. 1/2 mamy *Zapiski Historyczne poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich*.

²⁶ Z serii tej ukazały się: W. Hołubowicz, *Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej*, Toruń 1948; tegoż, *Garniarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*, Toruń 1950.

²⁷ J. Hurynowicz, *Wpływ niektórych środków nasennych i narkotycznych na zmiany chronoksyjnej pobudliwości układu błędnikowego u królików*, Toruń 1947; J. Pruffer, *Studia nad motylami Wileńszczyzny*, t. 1—2, Toruń 1947—1948.

²⁸ Zob. bliżej W. Rolbiecki, *Polskie towarzystwa naukowe ogólne w latach 1944—1964 jako forma organizacji działalności naukowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 88 i n.

dzie powołano wówczas Redakcję Naczelną TNT (B. Włodarski, W. Hejnosz, J. Mikulski i A. Hutnikiewicz). Na usprawnienie cyklu wydawniczego wpłynęła niewątpliwie lokalizacja w Toruniu, w 1962 r. dzięki staraniom ówczesnego sekretarza prof. dra A. Swinarskiego, Oddziału PWN. Po powstaniu Wydz. IV uruchomiono dla niego serię „Studia Juridica”. Ostatnio w ramach Prac Popularno-Naukowych z okazji zbliżającej się rocznicy 500 urodzin Kopernika uruchomiono podserię „Biblioteka Kopernikańska”²⁹. W sumie więc powojenny dorobek wydawniczy Towarzystwa jest dość pokaźny. zob. tab. 5).

Tabela 5
Produkcja wydawnicza TNT w latach 1945—1970

Rok	Ilość		Rok	Ilość	
	pozycji	arkuszy		pozycji	arkuszy
1945	1	3	1958	18	156,25
1946	1	6,2	1959	28	297,3
1947	3	43,5	1960	28	261,2
1948	17	123,3	1961	26	276,5
1949	11	94,6	1962	25	291
1950	18	117,75	1963	34	341,25
1951	11	83,3	1964	24	266
1952	11	79,25	1965	17	213,8
1953	15	104	1966	27	301,75
1954	4	44	1967	27	271,25
1955	12	159,50	1968	27	327
1956	20	175	1969	22	248
1957	12	200,75	1970	24	247,75
			Razem	463	4732,65

Aby zapoznać bliżej społeczeństwo ze swoimi publikacjami Towarzystwo organizuje lub partycypuje w wystawach wydawnictw i kiermaszach taniej książki. W 1954 TNT uczestniczyło w wystawie „500-lecie powrotu Pomorza do Polski w książce i dokumencie”. Bogaty pod tym względem był rok 1961 (udział w wystawie w Toruniu z okazji 10-lecia PWN, w wystawie ogólnopolskiej „Co Toruń daje światu”, zorganizowanie wystawy wydawnictw własnych w witrynie przy ul. Różanej i Rynku Staromiejskim). W 1962 r. Towarzystwo partycypowało w wystawie zorganizowanej w Pałacu Kultury i Nauki z okazji 10-lecia PAN. Dwa lata później miało miejsce wystawa w Toruniu i Chełmnie połączona ze sprzedażą. Podobną wystawę zorganizowano w 1966 r. w Inowrocławiu w ramach obchodów 1000-lecia Państwa Polskiego. Ostatnio (1970) miał miejsce Kiermasz taniej książki naukowej.

Jak widać z powyższego przeglądu Towarzystwo przeszło w minionym okresie głębokie przemiany wewnętrzne i zewnętrzne. Pierwsze lata powojenne stanowią okres odbudowy, ale i kryzysu Instytucji. Dawny status nie miał racji bytu w warunkach ustroju socjalistycznego. W działaniu należało poszukać nowych form i treści. Przewyciężono to w miarę stabilizacji polityki państwa wobec towarzystw naukowych i nauki w ogóle. Zwiększono szeregi członów, rozszerzono bazę rekrutacji, zdemokratyzowano stosunki wewnętrzne. Towarzystwo sięgnęło po zagadnienia współczesności³⁰. Uporządkowano działalność wydawniczą, sprecyzowano rolę Towarzystwa³¹. W ten sposób Towarzystwo, nie bez trudności, wypracowało sobie poważną pozycję w dzisiejszej rzeczywistości, choć różną od tej, jaką zajmowało w przeszłości.

Jan Pakulski

WISSENSCHAFTLICHE GESELLSCHAFT IN TORUŃ
NACH DEM ZWEITEN WELTKRIEG (1945—1970)

(Zusammenfassung)

Die Wissenschaftliche Gesellschaft zu Toruń (Thorn) ist am 16. Dezember 1875 aus der Initiative einer Gruppe von Patrioten gegründet worden, an deren Spitze der Gutsbesitzer Zygmunt Działowski aus Mgowo stand. In der Zeit, als Polen unter Nachbarstaaten aufgeteilt worden war und in den Jahren zwischen den zwei Weltkriegen hat sich die Gesellschaft im geistigen Leben Pommerellens und des Kulmer Landes gut bewährt, indem sie geschichtliche sowie urgeschichtliche Forschungen organisierte, wissenschaftliche Arbeiten veröffentlichte, Museumsstücke und Bücher sammelte, Vorträge veranstaltete, sowie populärwissenschaftliche Tätigkeit entwickelte. Im 2. Weltkrieg wurde die Tätigkeit der Wissenschaftlichen Gesellschaft durch die Nazis gewaltsam unterbrochen; ihr Vermögen wurde beschlagnahmt, mehrere ihre Mitglieder starben in deutschen Konzentrationslagern. Die beim Leben erhaltenen Vorstandsmitglieder haben bereits im Juni 1945 die Tätigkeit der Gesellschaft wieder aufgenommen und zwar in den Vorkriegsformen als eine Organisation der „Freunde der Wissenschaften“. Die Arbeitsbedingungen wurden aber durch die Entstehung der Volksmacht in Polen und durch die Gründung der Universität in Toruń grundsätzlich verändert. Daher wurde die Wissenschaftli-

²⁹ Zapoczątkowała ją praca K. Górskiego, *Dom i środowisko rodzinne Mikołaja Kopernika*, Toruń 1968.

³⁰ W 1954 r. zlikwidowano § 5 Statutu który głosił, że „bieżące sprawy polityczne, społeczne i religijne są wyłączone z obrad i czynności towarzystwa”.

³¹ Zob. Statut TNT (z 19 II 1970), § 3, 4.

che Gesellschaft am 25. November 1947 in eine akademieartige Institution verwandelt.

Es wurde damals die Einteilung in drei (heute vier) Abteilungen, sowie ihnen unterstellte Kommissionen durchgeführt. In diesem Rahmen wurde eine breit angelegte Forschungstätigkeit aufgenommen. Die Abteilung I (Gesellschaftswissenschaften) hat mit der Quellenforschung und -veröffentlichung begonnen, sowie Forschungen über Urgeschichte, Ethnographie, wirtschaftliche und politische Geschichte in Gang gesetzt. Ebenfalls hat die Abteilung II (Philologie) mehrere interessante Forschungsthemen aus dem Gebiet der Sprachenkunde, der geistigen Kultur der Renaissance und der Aufklärung in Pommerellen, der Kunstgeschichte, der Bibliographie und der Bibliothekskunde aufgenommen. Besonders aktiv war bis 1956 die Abteilung III (Naturwissenschaften), die eine Reihe von Forschungsvorhaben zur Physiographie, Hydrographie, Pflanzen- und Tierwelt der Region zu verzeichnen hatte. Die wissenschaftlichen Diskussionen wurden wieder aufgenommen. Nebst traditionellen wissenschaftlichen Sitzungen der Abteilungen und der Kommissionen wurden neue Formen eingeführt: Sessionen, Kongresse und feierliche Sitzungen bei besonderen Anlässen. Die Publikationstätigkeit wurde geordnet, wobei neue Serien von Veröffentlichungen geschaffen worden sind. Die Büchersammlung wird ständig vermehrt. Es wird dabei systematisch nach neuen Formen der Popularisation der Wissenschaft gesucht. Auf diese Weise hat sich die Gesellschaft, nicht ohne Schwierigkeiten überwinden zu müssen, eine bedeutsame Stellung erarbeitet, die aber verschieden ist, als die früher eingenommene.